

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ του 1821, το κράτος και η οικονομία της νεότερης Ελλάδας έχουν μια ιστορία δύο αιώνων. Κατά τη διάρκεια αυτών των διακοσίων χρόνων, η χώρα κατόρθωσε να περάσει από το περιθώριο της νοτιοανατολικής Ευρώπης στον πυρήνα της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης. Από μια φτωχή αγροτική επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έχει μετατραπεί σε μια από τις πιο αναπτυγμένες οικονομίες στην ευρύτερη περιοχή της, και αυτό παρά τις δύο μεγάλες οικονομικές κρίσεις που έπληξαν τη χώρα το 2010 και το 2020.

Στα διακόσια αυτά χρόνια, σε σχέση με το πρώτο ελληνικό κράτος του 1828, η Ελλάδα κατόρθωσε να τριπλασιάσει σχεδόν την εθνική της επικράτεια, να αυξήσει τον πληθυσμό της κατά 15 σχεδόν φορές και να αυξήσει το πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ των κατοίκων της κατά άλλες 15 φορές.

Η διαδικασία αυτή δεν ήταν ούτε αυτόματη ούτε συνεχής. Υπήρξαν θρίαμβοι και καταστροφές, εξωτερικές και εμφύλιες συγκρούσεις, περίοδοι μεγάλης προόδου, περίοδοι στασιμότητας και περίοδοι μεγάλων κρίσεων.

Το βιβλίο αυτό επισκοπεί και αναλύει την ιστορία της οικονομίας της νεότερης Ελλάδας από τις παραμονές του Αγώνα της Ανεξαρτησίας έως τις ημέρες μας. Επικεντρώνεται στους κύριους προσδιοριστικούς παράγοντες των μετασχηματισμών και της ανάπτυξης της οικονομίας και του κράτους, με ιδιαίτερη έμφαση στον ρόλο και στις αλληλεπιδράσεις των εθνικών, κοινωνικών και οικονομικών ιδεών, θεσμών και πολιτικών, καθώς και στις επιπτώσεις των διεθνών και γεωπολιτικών εξελίξεων.

Η ιστορία της ελληνικής οικονομίας περιγράφεται και αναλύεται με βάση τρεις μεγάλους διακριτούς ιστορικούς κύκλους: τον κύκλο της εθνικής ανεξαρτησίας και θεμελίωσης του ελληνικού κράτους (1828-1898), τον κύκλο της εθνικής επέκτασης και ενοποίησης (1899-1949) και τον κύκλο της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης (1950 έως σήμερα).

Στόχος του βιβλίου είναι η περιγραφή και ερμηνεία των εξελίξεων, μέσα από την ανάλυση των βαθύτερων εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων που προσδιόρισαν και προσδιορίζουν την πορεία του ελληνικού κράτους, της ελληνικής κοινωνίας και της ελληνικής οικονομίας.

Η έμφαση του βιβλίου είναι περισσότερο στην ανάλυση και ερμηνεία και λιγότερο στην περιγραφή των ιστορικών εξελίξεων. Άλλωστε αυτό αντανακλά και το συγκριτικό πλεονέκτημα του συγγραφέα. Η ανάλυση και ερμηνεία των ιστορικών εξελίξεων επιχειρείται μέσα από τη χρήση των αναλυτικών σχημάτων της σύγχρονης οικονομικής θεωρίας, και ειδικότερα της μακροοικονομικής, της θεωρίας της οικονομικής ανάπτυξης και της νέας πολιτικής οικονομίας.

Για τον λόγο αυτό, τα κύρια ιστορικά χαρακτηριστικά των τριών αυτών μεγάλων ιστορικών κύκλων περιγράφονται σχετικά συνοπτικά και επιλεκτικά, μέσω της περιγραφής και μιας πρώτης ερμηνείας των κύριων ιστορικών εξελίξεων. Το βιβλίο επικεντρώνεται σε ερμηνευτικά ζητήματα για τον ρόλο της κοινωνικής και οικονομικής διάρθρωσης, των ιδεών, των θεσμών, της γεωπολιτικής και της παγκοσμιοποίησης. Σε κάθε περίπτωση, η περιγραφή και ανάλυση των οικονομικών εξελίξεων γίνεται σε ένα ευρύτερο κοινωνικό, ιδεολογικό, θεσμικό, πολιτικό και διεθνές πλαίσιο, κάτι που επιτρέπει την ολοκληρωμένη και ευρεία αξιολόγηση τους.

Η εξέταση των ιστορικών αυτών κύκλων της ελληνικής οικονομίας περιέχει τελικά ένα αισιόδοξο μήνυμα: Παρά τις δυσκολίες και τις θεσμικές αδυναμίες του κράτους και του πολιτικού συστήματος, την εναλλαγή εθνικών θριάμβων με εθνικές καταστροφές, τους πολέμους και τους εμφύλιους σπαραγμούς, τις πτωχεύσεις και τις οικονομικές κρίσεις, σε κάθε έναν από τους τρεις αυτούς ιστορικούς κύκλους η Ελλάδα σε μεγάλο βαθμό εκμεταλλεύτηκε τις δυνατότητές της και τις γεωπολιτικές και διεθνείς συγκυρίες ώστε να πετύχει τους κεντρικούς εθνικούς της στόχους και να προοδεύσει εντυπωσιακά.

Το ζητούμενο για το μέλλον είναι να βελτιώσει το επίπεδο ευημερίας που έχει επιτύχει ως τώρα, μέσω μεταρρυθμίσεων που θα προστατεύσουν τη δημοκρατία, θα οδηγήσουν την οικονομία σε μια νέα περίοδο ανάπτυξης και θα θωρακίσουν τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Αφορμή για την ολοκλήρωση αυτού του βιβλίου αποτελεί η συμπλήρωση 200 χρόνων από την έναρξη του Αγώνα της Ανεξαρτησίας το 1821.

Ωστόσο, τα ζητήματα που πραγματεύεται με απασχολούν ως ερευνητή επί πολλές δεκαετίες.

Ξεκίνησα μια πρώτη ερευνητική προσπάθεια για κατανόηση και αποτίμηση της ιστορικής πορείας της ελληνικής οικονομίας ήδη από τη δεκαετία του 1980. Η πρώτη αυτή προσπάθεια ολοκληρώθηκε στη δεκαετία του 1990 με την έκδοση μιας σειράς εργασιών και άρθρων μου για τις οικονομικές εξελίξεις μετά τον Εμφύλιο και τη Μεταπολίτευση. Ανάμεσα στα άλλα, το 1995, δημοσιεύτηκε διεθνώς, αλλά σχεδόν ταυτόχρονα και στα ελληνικά, μια εκτεταμένη εργασία μου για τις όψεις της μεταπολεμικής ανάπτυξης της Ελλάδας, με τίτλο *Οι δύο όψεις του Ιανού: Θεσμοί, καθεστώτα πολιτικής και μακροοικονομικές επιδόσεις στην Ελλάδα*. Το 1997 εκδόθηκε για πρώτη φορά το βιβλίο μου με τη Σοφία Λαζαρέτου *Η δραχμή: Από τον φοίνικα στο ευρώ*, μια αναλυτική νομισματική και μακροοικονομική ιστορία της Ελλάδας από το 1828, το οποίο είχε και μια δεύτερη, συμπληρωμένη έκδοση το 2002. Το 2021 εκδόθηκε το βιβλίο μου *Πριν και μετά το ευρώ: Οι κύκλοι της Μεταπολίτευσης και η ελληνική οικονομία*, επικεντρωμένο στους οικονομικούς κύκλους της μεταπολιτευτικής περιόδου, πριν και μετά τη μεγάλη καθίζηση της δεκαετίας του 2010. Το 2019, έχοντας αναλάβει να διδάξω το μάθημα *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας* στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, επανήλθα στην ιστορική έρευνα γύρω από την ελληνική οικονομία. Οι διαλέξεις αυτού του μαθήματος αποτέλεσαν και το έναυσμα για την ολοκλήρωση της συγγραφής αυτού του βιβλίου.

Πέραν των σπουδαστών που επέλεξαν να παρακολουθήσουν αυτό το μάθημα από το φθινόπωρο του 2019 και συνέβαλαν στους προβληματισμούς μου με πολλές παρατηρήσεις και σχόλια, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου σε μια σειρά από φίλους και συναδέλφους για συζητήσεις και σχόλια αναφορικά με το περιεχόμενο αυτού του βιβλίου. Αυτοί περιλαμβάνουν τους Κωνσταντίνο Αρβανιτόπουλο, Χρυσάφη Ιορδάνογλου, Κώστα Κωστή, Σοφία Λαζαρέτου, Ελένη Λουρή, Ιωάννα Πεπελάση, Δημήτρη Σωτηρόπουλο και Αποστόλη Φιλιππόπουλο. Ιδιαίτερη μνεία θα ήθελα να κάνω στον Πέτρο Μολυβιάτη, για τις πολλές συζητήσεις που είχαμε αναφορικά με τον ρόλο των γεωπολιτικών συγκυριών στην εξέλιξη του ελληνικού κράτους. Εννοείται ότι οι απόψεις που εκφράζονται σε αυτό το βιβλίο είναι εντελώς προσωπικές και δεν αντανακλούν τις δικές τους απόψεις.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τους ανθρώπους των εκδόσεων Gutenberg για τη σημαντική συμβολή τους στην έκδοση αυτού του βι-

βλίου: τον Κώστα Δαρδανό ο οποίος με ενθάρρυνε να ολοκληρώσω τη συγγραφή του, τον Γιάννη και την Ιωάννα Μαμάη που είχαν την επιμέλεια της έκδοσης και τη Νερίνα Κιοσέογλου που είχε τη γλωσσική επιμέλεια.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τη σύντροφο της ζωής μου Δίκα για την υποστήριξη στις ακαδημαϊκές και συγγραφικές μου ενασχολήσεις και την κατανόησή της όταν αυτές με κρατούν μακριά από άλλες, ενδεχομένως το ίδιο σημαντικές, προτεραιότητες.

Αθήνα, 1 Σεπτεμβρίου 2021

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ της νεότερης Ελλάδας έχουν συμπληρώσει μια ιστορία δύο αιώνων. Κατά τη διάρκεια αυτών των διακοσίων χρόνων, η χώρα κατόρθωσε να περάσει από το περιθώριο της νοτιοανατολικής Ευρώπης στον πυρήνα της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης. Από μια φτωχή αγροτική επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έχει μετατραπεί σε μια από τις πιο αναπτυγμένες οικονομίες στην ευρύτερη περιοχή της.

Σε σχέση με το πρώτο ελληνικό κράτος του 1828, η Ελλάδα κατόρθωσε να τριπλασιάσει σχεδόν την εθνική της επικράτεια, ενσωματώνοντας μεγάλο μέρος των εδαφών στα οποία κατοικούσαν Έλληνες, να αυξήσει τον πληθυσμό της κατά 15 σχεδόν φορές και να αυξήσει το πραγματικό κατά κεφαλήν εισόδημα των κατοίκων της κατά άλλες 15 φορές.

Η διαδικασία αυτή δεν ήταν ούτε εύκολη ούτε γραμμική ούτε αυτόματη. Υπήρξαν εθνικοί θρίαμβοι και εθνικές κρίσεις και καταστροφές, εξωτερικές και εμφύλιες συγκρούσεις, περίοδοι μεγάλης οικονομικής και κοινωνικής προόδου και περίοδοι υφέσεων και μεγάλων οικονομικών κρίσεων.

Το βιβλίο αυτό επισκοπεί, αναλύει και ερμηνεύει την ιστορία του κράτους και της οικονομίας της νεότερης Ελλάδας, από τις παραμονές του Αγώνα της Ανεξαρτησίας έως τις ημέρες μας. Επικεντρώνεται στους κύριους προσδιοριστικούς παράγοντες των μετασχηματισμών και της ανάπτυξής τους, αλλά και των κρίσεων που αντιμετώπισαν, με ιδιαίτερη έμφαση στον ρόλο και στις αλληλεπιδράσεις των εθνικών κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων, των ιδεών, των θεσμών και των πολιτικών, καθώς και στις επιπτώσεις των γεωπολιτικών εξελίξεων και της οικονομικής παγκοσμιοποίησης.

Η προσέγγιση σε ένα τέτοιο, μεγάλο και πολυδιάστατο, ιστορικό ζήτημα δεν μπορεί βεβαίως να είναι απλώς περιγραφική. Πρέπει να είναι κυρίως αναλυτική και ερμηνευτική. Στόχος του βιβλίου είναι η ερμηνεία των εξελίξεων, μέσα από την ανάλυση των βαθύτερων παραγόντων που προσδιόρισαν και προσδιορίζουν την πορεία του ελληνικού κράτους και της ελληνικής οικονομίας.

1.1 Οι τρεις ιστορικοί κύκλοι της ελληνικής οικονομίας

Η ιστορία της ελληνικής οικονομίας περιγράφεται με βάση τρεις μεγάλους διακριτούς ιστορικούς κύκλους. Τα κύρια επιτεύγματα αλλά και οι αποτυχίες της χώρας κατά τη διάρκειά τους παρουσιάζονται στον Πίνακα 1.1.

Ο πρώτος είναι ο κύκλος της εθνικής ανεξαρτησίας και της θεμελίωσης του κράτους. Περιλαμβάνει την περίοδο από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας και την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως και την εγκαθίδρυση του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898. Ο κύκλος αυτός καταλαμβάνει το σύνολο σχεδόν του 19ου αιώνα, μετά την έναρξη του Αγώνα της Ανεξαρτησίας το 1821, και έχει τρία κεντρικά επιτεύγματα: πρώτον, τη δημιουργία και τη συγκρότηση του πρώτου ελληνικού κράτους· δεύτερον, την εμπέδωση της εθνικής συνείδησης και την υιοθέτηση της Μεγάλης Ιδέας· και, τρίτον, τη σταδιακή καθιέρωση των συνταγματικών και δημοκρατικών θεσμών.

Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους μετά τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας ήταν κάθε άλλο παρά εύκολη και ομαλή. Για πολλά χρόνια το ελληνικό κράτος ήταν στην ουσία υπό την «προστασία» των τριών μεγάλων δυνάμεων που είχαν συμβάλει καθοριστικά στην εθνική ανεξαρτησία. Επρόκειτο για τις Προστάτιδες Δυνάμεις της Βρετανίας, Γαλλίας και Ρωσίας. Οι δυνάμεις αυτές επέβαλαν το καθεστώς της μοναρχίας και αργότερα της συνταγματικής βασιλείας. Η μεταφορά στην Ελλάδα ευρωπαϊκών θεσμών και κανόνων συχνά δημιούργησε μεγάλες αντιδράσεις και συγκρούσεις σε μια κοινωνία που επί πολλούς αιώνες είχε προσαρμοστεί και λειτουργούσε με βάση τους οθωμανικούς θεσμούς. Επιπλέον, η εξέλιξη της οικονομίας υπήρξε για πολλά χρόνια απογοητευτική. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά της ήταν η οικονομική στασιμότητα και η δημοσιονομική και νομισματική αστά-

θεια, ενώ εκδηλώθηκαν και τρεις εθνικές πτωχεύσεις. Παρά τη στενότητα των οικονομικών πόρων και των παραγωγικών δυνατοτήτων της χώρας, ή ίσως και λόγω αυτής, η οικονομία βρέθηκε σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με τις υπόλοιπες εθνικές επιδιώξεις και αποτελούσε για πολλά χρόνια την «αχίλλειο πτέρνα» του νέου κράτους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.1

*Κεντρικά επιτεύγματα και αποτυχίες
στους τρεις ιστορικούς κύκλους της ελληνικής οικονομίας*

	<i>Θεμελίωση του κράτους 1833-1898</i>	<i>Εθνική επέκταση και ενοποίηση 1899-1949</i>	<i>Οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη 1950-</i>
<i>Κεντρικά επιτεύγματα</i>	<i>Θεμελίωση του κράτους Εθνική ταυτότητα Συντάγματα και δημοκρατία</i>	<i>Εδαφικές επεκτάσεις Ενσωμάτωση ελληνικών πληθυσμών Εθνική ενοποίηση</i>	<i>Οικονομική ανάπτυξη (1950-1973) Αποκατάσταση δημοκρατίας (1974) Κοινωνική ανάπτυξη (από το 1974) Ευρωπαϊκή Ένωση (από το 1981)</i>
<i>Κεντρικές αποτυχίες</i>	<i>Οικονομική στασιμότητα Δημοσιονομική και νομισματική αστάθεια Πτωχεύσεις (1826, 1843, 1893) Ήττα του 1897</i>	<i>Εθνικός Διχασμός (1915-1939) Μικρασιατική Εκστρατεία (1920-1922) Πραξικοπήματα και δικτατορίες (1922, 1925, 1936) Εμφύλιος Πόλεμος (1946-1949) Δημοσιονομική και νομισματική αστάθεια Πτώχευση (1932)</i>	<i>Δημοκρατικά και κοινωνικά κενά (1950-1967) Δικτατορία (1967-1974) Κύπρος (1960, 1974) Στασιμοπληθωρισμός (1979-1992) Κρίση χρέους (2010) Μεγάλη καθίζηση (2010-2016)</i>

Κατά συνέπεια, οι κεντρικές αποτυχίες αυτού του κύκλου σχετίζονταν με την οικονομία: οικονομική στασιμότητα, δημοσιονομική και νομισματική αστάθεια, τρεις διεθνείς πτωχεύσεις. Κεντρική αποτυχία υπήρξε και η αδυναμία συγκρότησης ενός αξιόμαχου εθνικού στρατού ο οποίος θα μπορούσε να συμβάλει στην υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, με αποκορύφωμα την ήττα του 1897, η οποία και διευκόλυνε την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου.

Ο δεύτερος κύκλος είναι αυτός της εθνικής επέκτασης και ενοποίησης. Περιλαμβάνει το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα, από την οικονομική σταθεροποίηση που επέφερε η πολιτική του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου έως το τέλος του Εμφυλίου το 1949. Τα τρία κύρια επιτεύγματα αυτού του κύκλου είναι: πρώτον, η σημαντική εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους, ώστε να συμπεριλάβει μεγάλο μέρος των περιοχών στις οποίες πλειοψηφούσαν Έλληνες· δεύτερον, η ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος των ελληνοφώνων πληθυσμών της ευρύτερης περιοχής, που αρχικά είχαν παραμείνει εκτός της ελληνικής επικράτειας· τρίτον, η ένταξη της Ελλάδας στη Δυτική Συμμαχία των πολιτικά φιλελεύθερων οικονομιών της αγοράς, που δημιουργήθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Με αυτή την έννοια υλοποιήθηκε ένα μεγάλο μέρος της Μεγάλης Ιδέας και διασφαλίστηκε τόσο η εθνική ενοποίηση όσο και το δημοκρατικό πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς.

Κατά τα άλλα, κατά τη διάρκεια αυτού του κύκλου, επικράτησε μεγάλη πολιτική και οικονομική αστάθεια λόγω των σχεδόν αδιάλειπτων πολεμικών αλλά και έντονων πολιτικών συγκρούσεων, των κοινωνικών αναστατώσεων και μετασχηματισμών που προκλήθηκαν κατά την ενσωμάτωση των νέων πληθυσμών και των προσφύγων και από τις τραυματικές εμπειρίες του Εθνικού Διχασμού, της Κατοχής και του Εμφυλίου. Ο κύκλος αυτός χαρακτηρίστηκε από εναλλαγές θριάμβων και καταστροφών και μεγάλη δημοσιονομική, νομισματική και γενικότερη οικονομική αστάθεια. Ωστόσο, το τελικό του αποτέλεσμα ήταν η μεγάλη εδαφική και πληθυσμιακή επέκταση και η εθνική ενοποίηση της Ελλάδας καθώς και η μεταπολεμική της ένταξη σε ένα ισχυρό πλέγμα διεθνών συμμαχιών το οποίο συνέβαλε στην εγγύηση της εθνικής της ασφάλειας.

Κεντρικές αδυναμίες του κύκλου αυτού υπήρξαν ο Εθνικός Διχασμός, η Μικρασιατική Εξστρατεία και Καταστροφή, τα στρα-

τιωτικά πραξικοπήματα και οι δικτατορίες μετά το 1922, ο Εμφύλιος Πόλεμος του 1946-1949, η επικράτηση δημοσιονομικής και νομισματικής αστάθειας για μεγάλες περιόδους, καθώς και η πτώχευση του 1932.

Ο τρίτος ιστορικός κύκλος, αυτός της *οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης*, ξεκίνησε μετά το τέλος του Εμφυλίου, το 1949, και διαρκεί έως σήμερα. Τα τρία κύρια επιτεύγματά του είναι: πρώτον, το αναπτυξιακό άλμα της περιόδου 1953-73· δεύτερον, το δημοκρατικό και κοινωνικό άλμα μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974· τρίτον, η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση μετά το 1981. Ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας κατά τη διάρκεια αυτού του ιστορικού κύκλου υπήρξε εντυπωσιακός.

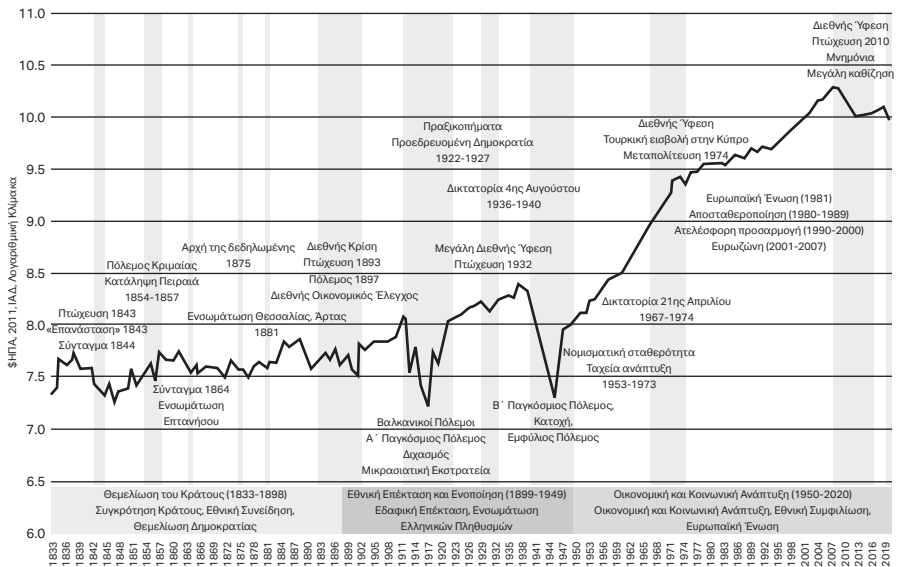
Ωστόσο, και στον κύκλο αυτό, όπως και σε όλους τους προηγούμενους, υπήρξαν μεγάλες περίοδοι πολιτικής και οικονομικής αστάθειας και σημαντικές εθνικές, πολιτικές και οικονομικές κρίσεις. Το πολιτικό καθεστώς της εικοσαετίας μετά τον Εμφύλιο, παρότι βασιζόμενο σε δημοκρατικούς θεσμούς έως το 1967, χαρακτηρίστηκε από μεγάλες πολιτικές διακρίσεις εις βάρος των ηττημένων του Εμφυλίου. Σε μεγάλο βαθμό αυτό ήταν αναμενόμενο, με δεδομένα τα τραύματα από τον Εμφύλιο αλλά και με δεδομένο το διεθνές πολιτικό κλίμα λόγω του Ψυχρού Πολέμου. Επιπλέον, μεταξύ 1967 και 1974 επικράτησε μια στυγνή δικτατορία η οποία ενέτεινε και επέκτεινε αυτές τις διακρίσεις. Μετά την περίοδο της μεγάλης οικονομικής ανάπτυξης και της νομισματικής σταθερότητας ακολούθησε μια μεγάλη περίοδος οικονομικής επιβράδυνσης, δημοσιονομικής αποσταθεροποίησης και υψηλού πληθωρισμού. Η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση δεν είχε τα προσδοκώμενα οικονομικά οφέλη, παρά τις μεγάλες εισροές πόρων στις οποίες οδήγησε. Τέλος, μετά την αρχική περίοδο ευφορίας που ακολούθησε την ένταξη στην ευρωζώνη, το 2010 ξέσπασε μια μεγάλη οικονομική κρίση η οποία οδήγησε την Ελλάδα σε μια οικονομική καθίζηση πρωτοφανή σε διάρκεια και βάθος. Η κρίση εξωτερικού χρέους του 2010, μια νέα στην ουσία πτώχευση της ελληνικής οικονομίας, οδήγησε στη μεγάλη οικονομική καθίζηση της περιόδου 2010-2016.

Οι ιστορικοί κύκλοι στους οποίους αναφερθήκαμε συσχετίζονται στο Διάγραμμα 1.1 με την πορεία της οικονομίας, όπως αυτή περι-

γράφεται από την εξέλιξη του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ από το 1833 έως το 2020. Στο Διάγραμμα 1.1 παρουσιάζονται επίσης κάποια από τα πιο σημαντικά πολιτικά και οικονομικά γεγονότα τα οποία υπήρξαν κρίσιμα για την πορεία του ελληνικού κράτους και της ελληνικής οικονομίας.¹

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1.1

Ιστορικοί κύκλοι και εξέλιξη του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας, 1833-2020

ΠΗΓΗ: Maddison Project και Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Το πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ μετράται σε δολάρια ΗΠΑ Ισοδύναμης Αγοραστικής Δύναμης, σε σταθερές τιμές του 2011, και παρουσιάζεται σε λογαριθμική κλίμακα.

1. Τα στοιχεία για το κατά κεφαλήν ΑΕΠ έχουν αντληθεί από το Maddison Project, ένα διεθνές ερευνητικό πρόγραμμα το οποίο συνεχίζει την πρωτοποριακή εργασία του Angus Maddison. Βλ. Maddison Project Database, version 2020, Bolt and van Zanden (2020). Βάση των στοιχείων για την Ελλάδα για την περίοδο πριν το 1948 είναι η εργασία των Κωστελένου και συνεργατών (2007). Μετά το 1948, βάση των στοιχείων είναι η τράπεζα στοιχείων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (AMECO). Δεν υπάρχουν αξιόπιστες εκτιμήσεις για το κατά κεφαλήν ΑΕΠ πριν το 1833.

1.2 Εθνική ανεξαρτησία και θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1898

Ο πρώτος κύκλος, ο κύκλος της εθνικής ανεξαρτησίας και θεμελίωσης του κράτους, περιλαμβάνει την περίοδο από την κήρυξη της Επανάστασης του 1821 και την ίδρυση του ελληνικού κράτους το 1828 έως και την εγκαθίδρυση του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898. Η περίοδος αυτή καταλαμβάνει το σύνολο σχεδόν του 19ου αιώνα, μετά την ελληνική ανεξαρτησία.

Τρία είναι τα κύρια επιτεύγματα αυτού του ιστορικού κύκλου: πρώτον, η δημιουργία και συγκρότηση του πρώτου ανεξάρτητου ελληνικού κράτους· δεύτερον, η εμπέδωση της εθνικής συνείδησης και η υιοθέτηση της Μεγάλης Ιδέας· τρίτον, η σταδιακή καθιέρωση των συνταγματικών και δημοκρατικών θεσμών.

Οι προσπάθειες πολιτικής και διοικητικής συγκρότησης του κράτους βασίστηκαν κυρίως στην ευρωπαϊκή εμπειρία και πολλές φορές ήρθαν σε σύγκρουση με τους παραδοσιακούς θεσμούς που είχαν κυριαρχήσει κατά τη διάρκεια του οθωμανικού ζυγού. Η εμπέδωση της εθνικής συνείδησης επιχειρήθηκε μέσω της πολιτισμικής σύνδεσης της νεότερης Ελλάδας με την αρχαία Ελλάδα και το Βυζάντιο. Σε αυτό το πλαίσιο αναπτύχθηκε και η «Μεγάλη Ιδέα», η επιδίωξη επέκτασης των συνόρων του ελληνικού κράτους ώστε να συμπεριλάβει και τους ελληνόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς που παρέμεναν υπό οθωμανική κυριαρχία. Τέλος, η επιδίωξη διακυβέρνησης μέσω συνταγματικών δεσμεύσεων και ενός δημοκρατικού συστήματος βασίστηκε στην ευρωπαϊκή εμπειρία και στις αρχές του Διαφωτισμού, οι οποίες είχαν διαποτίσει από την αρχή τη διοίκηση των επαναστατημένων Ελλήνων.

Μετά τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας και τη δημιουργία του πρώτου ελληνικού κράτους με κυβερνήτη τον Καποδίστρια, κατά την περίοδο 1821-1832, ο κύκλος αυτός χαρακτηρίζεται από δύο φάσεις: την περίοδο της μοναρχίας (1833-1862) και την περίοδο της βασιλευμένης δημοκρατίας μετά το 1863. Κατά την πρώτη φάση θεμελιώνεται η διοικητική συγκρότηση του κράτους με την εισαγωγή θεσμών από τη δυτική και κεντρική Ευρώπη, ενισχύεται η εθνική συνείδηση στη βάση της σύνδεσης της νεότερης με την αρχαία Ελλάδα και το Βυζάντιο, αναπτύσσεται η μεγάλη ιδέα και εισάγονται οι δημοκρατικοί θεσμοί με

το Σύνταγμα του 1843. Η δεύτερη φάση είναι η φάση της θεμελίωσης των συνταγματικών και δημοκρατικών θεσμών, με την ψήφιση του Συντάγματος του 1864 και την καθιέρωση της αρχής της «δεδηλωμένης» το 1875, τα πρώτα βήματα υλοποίησης της μεγάλης ιδέας, με την προσάρτηση των Επτανήσων, της Θεσσαλίας και της περιοχής της Άρτας, και τον εκσυγχρονισμό της διοίκησης, του στρατού και των οικονομικών υποδομών, κυρίως από τις κυβερνήσεις του Χαρίλαου Τρικούπη.

Στον κύκλο αυτόν η Ελλάδα, παρότι τυπικά ανεξάρτητο κράτος, λειτουργεί υπό την «προστασία» και τον ασφυκτικό έλεγχο τριών από τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής, της Βρετανίας, Γαλλίας και Ρωσίας, των Προστάτιδων Δυνάμεων. Οι δυνάμεις αυτές, και ιδιαίτερα η Βρετανία, παίζουν καθοριστικό ρόλο τόσο για τις εθνικές όσο και για τις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις. Με την έννοια αυτή, θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για περιορισμένη ανεξαρτησία, αλλά βεβαίως οι περιορισμοί που συνεπάγονταν οι παρεμβάσεις των δυνάμεων δεν μπορούν να συγκριθούν με την κατάσταση πριν από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας του 1821.

Η Ελλάδα παραμένει κατά βάση μια φτωχή αγροτική οικονομία, λόγω της μορφολογίας του εδάφους και της έλλειψης υποδομών, κεφαλαίου και βιομηχανικής τεχνογνωσίας. Η περίοδος χαρακτηρίζεται από μικρή έως ασήμαντη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και της παραγωγικότητας, λόγω της ανυπαρξίας εγχώριων αποταμιεύσεων που θα μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν τις αναγκαίες επενδύσεις. Χαρακτηρίζεται επίσης από ιδιαίτερα δημοσιονομικά προβλήματα, λόγω της ανάγκης για υψηλές κατά περιόδους αμυντικές δαπάνες και των περιορισμένων δημοσίων εσόδων. Ο υψηλός εσωτερικός και εξωτερικός δανεισμός, όποτε η χώρα είχε πρόσβαση στις διεθνείς κεφαλαιαγορές, και η αδυναμία εξυπηρέτησης των εθνικών δανείων από εσωτερικές αποταμιεύσεις την οδηγούν σε μακρές περιόδους νομισματικής αστάθειας και σε τρεις επώδυνες διεθνείς πτωχεύσεις το 1826, το 1843 και το 1893.

Ως αποτέλεσμα όλων αυτών, ο μετασχηματισμός της οικονομίας υπήρξε ιδιαίτερα αργός, ωθούμενος κυρίως από τις μετακινήσεις του αγροτικού πληθυσμού από τα ορεινά στα πεδινά, καθώς και προς άλλες πιο παραγωγικές και προσοδοφόρες δραστηριότητες στα αστικά κέντρα, όπως η μεταποίηση και οι υπηρεσίες. Οι μετακινήσεις αυτές ήταν και ο κύριος προωθητικός παράγων της οικονομικής μεγέ-

θυνασης, το ποσοστό της οποίας ήταν όμως ιδιαίτερα χαμηλό. Το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ κατά τη διάρκεια αυτού του κύκλου παρέμεινε στο 1% περίπου και παρουσίασε έντονες διακυμάνσεις.

Στο τέλος αυτού του κύκλου η Ελλάδα βρέθηκε σε σχεδόν «υπαρξιακή κρίση», καθώς, μετά την πτώχευση του 1893 και την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, αναγκάστηκε να αποδεχθεί την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου.

Παρά τα μεγάλα οικονομικά της προβλήματα, όμως, η Ελλάδα κατόρθωσε να επιτύχει ένα σημαντικό μέρος των εθνικών της στόχων— την εμπέδωση της εθνικής συνείδησης, τη θεσμική συγκρότηση του κράτους, τη θεμελίωση ενός δημοκρατικού πολιτεύματος, καθώς και μια πρώτη επέκταση της ελληνικής επικράτειας. Επιπλέον, η επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου οδήγησε σχετικά γρήγορα σε δημοσιονομική και νομισματική σταθεροποίηση και προετοίμασε το έδαφος για τον επόμενο, κρίσιμο ιστορικό κύκλο.

1.3 *Επέκταση και ενοποίηση μέσω θριάμβων και καταστροφών, 1899-1949*

Ο δεύτερος κύκλος, ο κύκλος της εθνικής επέκτασης και ενοποίησης, περιλαμβάνει το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα, από την οικονομική σταθεροποίηση μετά την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898 έως το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου το 1949.

Ο κύκλος αυτός χαρακτηρίζεται από την εναλλαγή θριάμβων και καταστροφών, αλλά το τελικό του αποτέλεσμα συνίσταται σε τρία κεντρικά επιτεύγματα: πρώτον, στη μεγάλη εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους· δεύτερον, στην ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος του συνόλου σχεδόν των ελληνόφωνων πληθυσμών της ευρύτερης περιοχής οι οποίοι αρχικά είχαν παραμείνει εκτός της ελληνικής επικράτειας· τρίτον, στην ένταξη της Ελλάδας στη Δυτική Συμμαχία που δημιουργήθηκε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η οποία συνέβαλε τόσο στην εθνική ασφάλεια όσο και στην οικονομική ανάπτυξη.

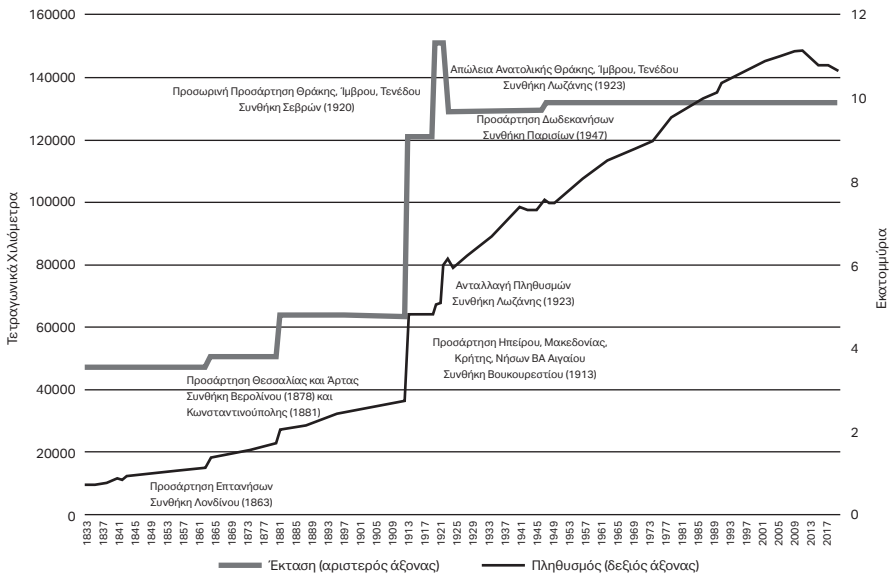
Μέσω των τριών αυτών εξελίξεων υλοποιήθηκε ένα μεγάλο μέρος της Μεγάλης Ιδέας, συντελέστηκε η εθνική ενοποίηση και σταθεροποιήθηκε η εθνική κυριαρχία.

Η εξέλιξη της έκτασης και του πληθυσμού του ελληνικού κράτους παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 1.2. Οι πιο καθοριστικές μεταβολές, οι οποίες οδήγησαν και στην επέκταση και σταθεροποίηση των συνόρων και της πληθυσμιακής σύνθεσης του κράτους, συνέβησαν κατά τη διάρκεια αυτού του κύκλου. Για αυτό άλλωστε θεωρούμε αυτή την περίοδο ως τον κύκλο της εθνικής επέκτασης και ενοποίησης.

Ο πυκνός και κρίσιμος αυτός ιστορικός κύκλος περιλαμβάνει τόσο μεγάλους «θριάμβους» όσο και μεγάλες «καταστροφές». Από την οικονομική σταθεροποίηση της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα και τους θριάμβους των Βαλκανικών Πολέμων, που οδήγησαν στην πρώτη μεγάλη εδαφική και πληθυσμιακή επέκταση του ελληνικού κράτους, η Ελλάδα οδηγήθηκε στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τον Εθνικό Διχασμό και στη Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή. Μετά την αναβίωση του εθνικού διχασμού, την ανταλλαγή πληθυσμών και την ενσωμάτωση των προσφύγων, οδηγήθηκε στον Β΄ Παγκόσμιο

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1.2

Η εξέλιξη της έκτασης και του πληθυσμού του ελληνικού κράτους, 1833-2020

ΠΗΓΗ: Ελληνική Στατιστική Αρχή.

Πόλεμο, στην Κατοχή και στον Εμφύλιο. Προς το τέλος αυτού του κύκλου, η Ελλάδα σταθεροποιεί τα σύνορά της με την ενσωμάτωση και της Δωδεκανήσου. Μετά τον Εμφύλιο, σταθεροποιεί και το φιλελεύθερο και συνταγματικό πολιτικό και οικονομικό της καθεστώ με την ένταξη στη συμμαχία των δημοκρατικών χωρών της δυτικής Ευρώπης, των ΗΠΑ και της Ιαπωνίας. Η Δυτική Συμμαχία λειτούργησε ως ζώνη επιρροής των ΗΠΑ, οι οποίες και διαδέχονται τη Βρετανία στον ρόλο της προστάτιδας δύναμης της Ελλάδας.²

Και ο κύκλος αυτός μπορεί να χωριστεί σε δύο φάσεις, πριν και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Στην πρώτη φάση υλοποιήθηκε ένα μεγάλο μέρος της Μεγάλης Ιδέας με την προσάρτηση νέων εδαφών και πληθυσμών. Στη δεύτερη φάση δόθηκε μεγάλη έμφαση στην εθνική ενοποίηση, με την ενσωμάτωση των νέων πληθυσμών και των προσφύγων, και στην οικονομική σταθεροποίηση και ανάκαμψη. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της δεύτερης αυτής φάσης, το 1932, έλαβε χώρα και η τέταρτη πτώχευση της ελληνικής οικονομίας, στην οποία συνέβαλε ο διεθνής δανεισμός για την ενσωμάτωση των προσφύγων καθώς και η διεθνής νομισματική κρίση και η «μεγάλη καθίζηση» της διεθνούς οικονομίας στις αρχές της δεκαετίας του 1930.

Ο κύκλος αυτός, όπως και ο προηγούμενος, χαρακτηρίστηκε από σημαντική δημοσιονομική και νομισματική αστάθεια, η οποία οδήγησε στα πιο σοβαρά και επίμονα πληθωριστικά επεισόδια στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Οι υπερβολικές νομισματικές επεκτάσεις που προκλήθηκαν από τις ανάγκες χρηματοδότησης των υψηλών στρατιωτικών δαπανών κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της Μικρασιατικής Εκστρατείας οδήγησαν σε μεγάλες αυξήσεις του πληθωρισμού. Ωστόσο, το χειρότερο επεισόδιο ήταν ο υπερπληθωρισμός που δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής το 1941-1944 και στην περίοδο αμέσως μετά την απελευθέρωση. Ο υπερπληθωρισμός αυτός οδήγησε σε πλήρη κατάρρευση του νομισματικού συστήματος και πρωτοφανή αναδιανομή του εισοδήματος και του πλούτου στο εσωτερικό της χώρας.

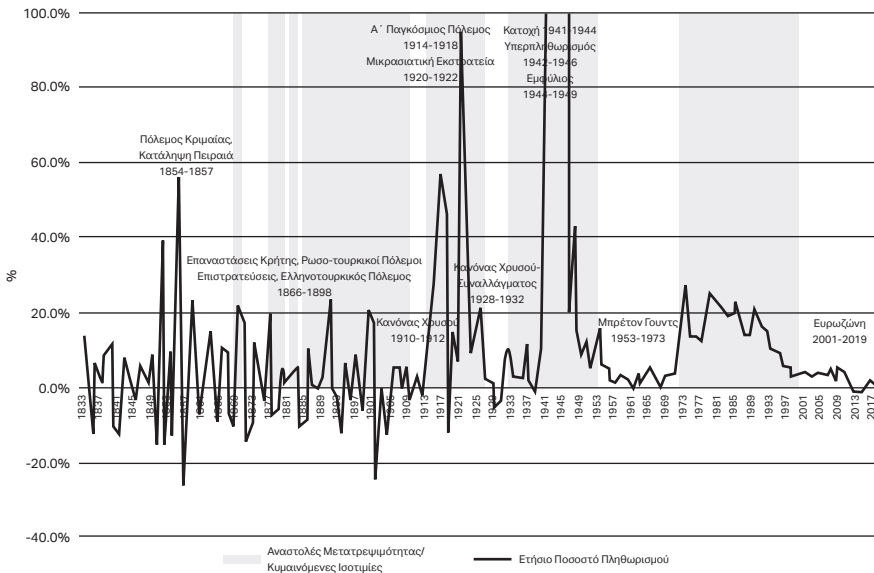
Η εξέλιξη και οι διακυμάνσεις του πληθωρισμού στη σύγχρονη Ελλάδα απεικονίζονται στο Διάγραμμα 1.3. Κατά τον πρώτο ιστορι-

2. Η εναλλαγή «καταστροφών και θριάμβων» είναι ένα κεντρικό μοτίβο της ιστορίας της νεότερης Ελλάδας. Βλ. Καλύβας (2015) για μια ανάλυση με βάση αυτήν ακριβώς την εναλλαγή.

κό κύκλο, το 1833-1898, οι διακυμάνσεις του πληθωρισμού ήταν ση-
μαντικές, αλλά τα διαστήματα υψηλού πληθωρισμού ήταν βραχύβια
και συνήθως τα ακολουθούσαν διαστήματα εξίσου έντονου αποπλη-
θωρισμού. Το πιο σοβαρό πληθωριστικό επεισόδιο εκδηλώθηκε κα-
τά τον ναυτικό αποκλεισμό του Πειραιά την περίοδο 1854-1857, όταν
ο ετήσιος πληθωρισμός κορυφώθηκε στο 56%. Ακόμη και σε περιό-
δους αναστολής της μετατρεψιμότητας της δραχμής και προσωρινών
νομισματικών επεκτάσεων λόγω πολεμικών κινητοποιήσεων, ο πλη-
θωρισμός σπάνια ξεπερνούσε το 20% και ακολουθούσε συνήθως εξί-
σου έντονος αποπληθωρισμός. Ως αποτέλεσμα, το μέσο ποσοστό πλη-
θωρισμού κατά τη διάρκεια του 1833-1898 ήταν περίπου 2% ετησίως.
Στο πλαίσιο της νομισματικής ορθοδοξίας της εποχής, οι παύσεις της
μετατρεψιμότητας θεωρούνταν προσωρινές. Αυτός ήταν και ο λόγος
για τον οποίο οι αυξήσεις του πληθωρισμού αντιστρέφονταν.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1.3

Η εξέλιξη του πληθωρισμού στην Ελλάδα, 1833-2019

ΠΗΓΗ: Κωστελένος και συνεργάτες (2007), Lazaretou (2014), Τράπεζα Στοιχείων ΟΟΣΑ. Πριν από το 1915 το ποσοστό πληθωρισμού βασίζεται στον αποπληθωριστή του ΑΕΠ, ενώ μετά το 1915 βασίζεται στον Δείκτη Τιμών Καταναλωτή.

Από τότε που ξέσπασε το Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, τα πληθωριστικά επεισόδια υπήρξαν πιο σοβαρά και πιο επίμονα, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και παγκοσμίως. Ο ετήσιος πληθωρισμός αυξήθηκε στο 56,6% το 1917, τη χρονιά της εισόδου της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και έφτασε στο 94% το 1922, το έτος της Μικρασιατικής Καταστροφής. Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, της Κατοχής και της περιόδου που ακολούθησε, η Ελλάδα γνώρισε πέντε περίπου χρόνια «υπερπληθωρισμού». Ακόμα κι αν αγνοήσει κανείς την περίοδο του υπερπληθωρισμού κατά την τριπλή κατοχή του 1941-1944 και τον επακόλουθο Εμφύλιο Πόλεμο του 1944-1949, ο μέσος ετήσιος πληθωρισμός κατά την περίοδο 1899-1939 ήταν ελαφρώς πάνω από 10%, πέντε φορές υψηλότερος από ό,τι κατά τον προηγούμενο ιστορικό κύκλο.

Το τέλος αυτού του κύκλου βρήκε και πάλι την Ελλάδα σε εθνική και οικονομική κρίση, λόγω της οικονομικής καταστροφής και των κοινωνικών και πολιτικών διαιρέσεων που είχαν προκαλέσει η Κατοχή και ο Εμφύλιος.

Στο μεταξύ όμως είχαν επεκταθεί και παγιωθεί τόσο τα σύνορα όσο και ο πληθυσμός του ελληνικού κράτους. Η έκταση της ελληνικής επικράτειας διπλασιάστηκε, από 63,2 χιλιάδες τετραγωνικά χιλιόμετρα (τ.χλμ.) το 1898, σε 132,0 χιλιάδες τ.χλμ. το 1949. Ο πληθυσμός της ελληνικής επικράτειας τριπλασιάστηκε, από 2,5 εκατομμύρια κατοίκους το 1898 σε 7,5 εκατομμύρια το 1949. Επιπλέον, λόγω των ανταλλαγών πληθυσμών που συνέβησαν με βάση τη Συνθήκη της Λωζάνης, ο πληθυσμός της ελληνικής επικράτειας κατέστη εθνικά πολύ πιο ομογενής.

Παρά τις μεγάλες αναστατώσεις και καταστροφές που προκάλεσαν ο Α΄ και ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η Μικρασιατική Εκστρατεία, η Κατοχή και ο Εμφύλιος, στον δεύτερο αυτό ιστορικό κύκλο επιταχύνθηκε τόσο ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας όσο και το ποσοστό οικονομικής μεγέθυνσης. Το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ, για την περίοδο έως πριν από την Κατοχή, διπλασιάστηκε σε σχέση με τον προηγούμενο κύκλο, σε πάνω από 2%, σε πείσμα της πολιτικής και οικονομικής αστάθειας που επικράτησαν για μεγάλα διαστήματα. Στο τέλος της περιόδου αυτής, και παρά τους πολέμους και τις καταστροφές, το πραγματικό κατά κεφαλήν εισόδημα είχε αυξηθεί κατά περίπου 40%, από 2.165 δολάρια ισοδύναμης αγοραστικής δύναμης (σε τιμές του 2011) το 1898, σε 2.979 δολάρια το 1949.

1.4 Οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, η Δύση και η Ευρωπαϊκή Ένωση, 1950-2020

Ο τρίτος μεγάλος ιστορικός κύκλος διαρκεί από το 1950 έως σήμερα. Κατά τη διάρκεια αυτού του κύκλου συνέβησαν και οι μεγαλύτεροι οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί στην ιστορία της νεότερης Ελλάδας. Τα τρία κύρια επιτεύγματα της χώρας κατά τη διάρκεια του τρίτου αυτού ιστορικού κύκλου υπήρξαν, πρώτον, το αναπτυξιακό άλμα της περιόδου 1953-1973, δεύτερον η μεταπολίτευση και το δημοκρατικό και κοινωνικό άλμα της περιόδου μετά το 1974 και, τρίτον, η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση μετά το 1981.³

Και ο κύκλος αυτός χαρακτηρίζεται από δύο φάσεις. Στην πρώτη του φάση, μεταξύ 1950 και 1974, ο ιστορικός αυτός κύκλος χαρακτηρίζεται από το ιδιότυπο μετεμφυλιακό πολιτικό καθεστώς αλλά και την ανασυγκρότηση και μεγάλη ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, σε συνθήκες, πρωτοφανούς για την Ελλάδα, νομισματικής σταθερότητας. Σημαντικό ρόλο σε αυτό έπαιξε η ένταξη της Ελλάδας στο στρατόπεδο της, υπό την ηγεσία των ΗΠΑ, Δυτικής Συμμαχίας κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, και η συμμετοχή της σε όλους τους «διεθνείς» και «δυτικούς» πολιτικούς, οικονομικούς και αμυντικούς θεσμούς της μεταπολεμικής περιόδου.

Οι δημοκρατικοί θεσμοί λειτούργησαν με εναλλαγή κομμάτων στην εξουσία έως το 1967, όταν επιβλήθηκε η επταετής δικτατορία της 21ης Απριλίου. Ωστόσο, λόγω των πληγών του Εμφυλίου και του ψυχροπολεμικού κλίματος της εποχής, επρόκειτο για μια δημοκρατία «υπό περιορισμούς» ακόμη και πριν από τη δικτατορία του 1967. Ένα σχετικά μεγάλο ποσοστό των Ελλήνων, οι οπαδοί του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ) και της Αριστεράς γενικότερα, που είχαν ηττηθεί στον Εμφύλιο, αντιμετώπισαν σημαντικές αρνητικές πολιτικές και κοινωνικές διακρίσεις σε όλη τη διάρκεια αυτής της φάσης. Το ΚΚΕ είχε τεθεί εκτός νόμου και η Αριστερά συμμετείχε στις εκλογές ως Ενωμένη Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ).

Στη φάση αυτή, η οποία χαρακτηρίζεται από συνεπή έμφαση στον στόχο της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, παρά την επταε-

3. Για μια πρόσφατη συλλογή εργασιών αναφορικά με αυτό τον ιστορικό κύκλο, βλ. Βούλγαρης, Κωστής και Ριζάς (επιμ.) (2020).

τή δικτατορία, συντελείται ένα πραγματικό οικονομικό «θαύμα». Το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ υπερτριπλασιάστηκε σε περίπου 6%, σε συνθήκες ιδιαίτερα χαμηλού πληθωρισμού και απουσίας κρίσεων του ισοζυγίου πληρωμών και του εξωτερικού χρέους. Στο τέλος αυτού του κύκλου, η ελληνική οικονομία και κοινωνία έχουν μετασχηματιστεί ριζικά.⁴

Η δεύτερη φάση του ιστορικού αυτού κύκλου ξεκίνησε με τη Μεταπολίτευση του 1974 και συνεχίζεται έως σήμερα. Κύρια χαρακτηριστικά της είναι το πιο φιλελεύθερο δημοκρατικό καθεστώς της πολιτικής ιστορίας της νεότερης Ελλάδας, ένα κοινωνικό άλμα μέσω της αναδιανομής του εισοδήματος και του πλούτου και της επέκτασης του κράτους-πρόνοιας και, τέλος, η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Ωστόσο, στη δεύτερη αυτή φάση υπήρξε σημαντική επιδείνωση των οικονομικών επιδόσεων. Το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ περιορίστηκε πάλι σε περίπου 2%, ενώ πριν από την ένταξη στην ευρωζώνη υπήρξε και μια μακρά περίοδος δημοσιονομικής και νομισματικής αστάθειας και ιδιαίτερα υψηλού πληθωρισμού. Με την ένταξη στην ευρωζώνη ο πληθωρισμός αντιμετωπίστηκε, αλλά οι επίμονες δημοσιονομικές και εξωτερικές ανισοροπίες οδήγησαν σε μια μεγάλη κρίση εξωτερικού χρέους και σε μια μεγάλη οικονομική «καθίζηση», τη βαθύτερη και μακρύτερη ίσως σε ειρηνική περίοδο στην ιστορία της νεότερης Ελλάδας.⁵

Αξίζει πάντως να τονιστεί η μεγάλη οικονομική και κοινωνική πρόοδος που συντελέστηκε στη διάρκεια αυτού του τελευταίου ιστορικού κύκλου. Το πραγματικό κατά κεφαλήν εισόδημα οκταπλασιάστηκε, από 2.138 ευρώ (σε τιμές του 2015) το 1948, σε 17.120 ευρώ το 2019. Επιπλέον, υπήρξαν σημαντικές βελτιώσεις στην υγεία και την εκπαίδευση, που είναι σημαντικοί παράγοντες για την ποιότητα ζωής. Το προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση αυξήθηκε κατά 24%, από τα 66 περίπου χρόνια το 1950 στα 82 χρόνια το 2019. Το ποσοστό του

4. Για λεπτομερείς αναλύσεις και ερμηνείες του «οικονομικού θαύματος» της περιόδου 1954-1973 βλ. Alogoskoufis (1995), Αλογοσκούφης (1996), Αλογοσκούφης και Λαζαρέτου (1997) και, πιο πρόσφατα, Ιορδάνογλου (2020).

5. Για μια πρόσφατη, λεπτομερή ανάλυση των κύκλων της ελληνικής οικονομίας μετά τη Μεταπολίτευση του 1974, βλ. Αλογοσκούφης (2021).

αναλφραβητισμού μειώθηκε από το 24% του συνολικού πληθυσμού (άνω των δέκα ετών) το 1951 σε κάτω από 2,3% το 2015. Παράλληλα ενισχύθηκε σημαντικά τόσο το γενικότερο μορφωτικό επίπεδο όσο και η ισότητα της πρόσβασης σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.

Η Ελλάδα έπαψε να είναι μια κατά βάση αγροτική οικονομία και μετασχηματίστηκε σταδιακά σε μια μεταβιομηχανική οικονομία υπηρεσιών. Το ποσοστό του πρωτογενούς τομέα μειώθηκε από το 20% του ΑΕΠ το 1950 σε μόλις 4% του ΑΕΠ το 2019. Το ποσοστό της δευτερογενούς παραγωγής, αφού αυξήθηκε σημαντικά κατά την περίοδο της μεγάλης ανάπτυξης (1954-1973), συρρικνώθηκε και πάλι. Από 18% του ΑΕΠ το 1950 το ποσοστό της δευτερογενούς παραγωγής ξεπέρασε το 30% του ΑΕΠ το 1979, λίγο πριν από τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση της δεκαετίας του 1980. Έκτοτε, και ιδιαίτερα μετά την ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ε. ακολούθησε καθοδική πορεία, με αποτέλεσμα το 2019 να έχει περιοριστεί μόλις στο 15% του ΑΕΠ. Ενώ μέχρι το 1979 η Ελλάδα μετασχηματιζόταν σε μια βιομηχανική οικονομία, μετά το 1980 κυριάρχησε ο τομέας των υπηρεσιών. Το ποσοστό της τριτογενούς παραγωγής αυξήθηκε από το 60% του ΑΕΠ το 1950 στο 80% το 2019. Το σύνολο σχεδόν αυτής της αύξησης συνέβη μετά τη δεκαετία του 1980.

Παράλληλα υπήρξαν και μεγάλοι κοινωνικοί μετασχηματισμοί. Ένας από αυτούς ήταν η αστικοποίηση. Το ποσοστό του πληθυσμού που κατοικεί σε αγροτικές περιοχές μειώθηκε από το 47,5% το 1951 μόλις στο 24,3% το 2011, με αντίστοιχη αύξηση αυτών που κατοικούν σε αστικές (και ημιαστικές) περιοχές. Πάνω από το ένα τρίτο του ελληνικού πληθυσμού (34,7% το 2011) κατοικεί πλέον στο πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας, έναντι μόλις του ενός πέμπτου (18,1%) το 1951. Τέλος, η κοινωνική προστασία ενισχύθηκε σημαντικά. Οι «κοινωνικές δαπάνες» του κράτους υπερδιπλασιάστηκαν σε σχέση με το ΑΕΠ κατά τα τελευταία σαράντα χρόνια. Το 2019 ανέρχονταν στο 24% του ΑΕΠ, έναντι μόλις 9,9% του ΑΕΠ το 1980 και 20% για τον μέσο όρο των χωρών του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) το 2019.⁶

6. Τα στοιχεία για το κατά κεφαλήν ΑΕΠ προέρχονται από την τράπεζα στοιχείων AMECO της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, τα στοιχεία για το προσδόκιμο ζωής από τα Ηνωμένα Έθνη (Τμήμα Οικονομικών και Κοινωνικών Υποθέσεων), τα στοι-